

***Aspecte din viața religioasă a românilor din Peninsula
Balcanică – a doua jumătate a secolului al XIX-lea – prima
jumătate a secolului XX. Documente de arhivă***

Dr. Adina Berciu-Drăghicescu

Catedra de Științele Informării și Documentării,
Facultatea de Litere, Universitatea din București
E-mail: adina_berciu2002@yahoo.com

Dr. Adina Berciu-Drăghicescu este profesor universitar la Catedra de Științele Informării și Documentării a Facultății de Litere, titular al cursului de arhivistică și documentaristică. Este preocupată de domenii precum: arhivistică, muzeologie, heraldică, sigilografie, numismatică, vexilologie, miniaturistică.

Rezumat

Articolul prezintă pe baza documentelor de arhivă existente aspecte legate de viața religioasă a românilor din Peninsula Balcanică în perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului XX. Este, de asemenea, prezentată poziția pe care a avut-o în toată această perioadă de timp Patriarhia de la Constantinopol față de acțiunile românilor. Acestea nu au fost încununate de succes, însă situația s-a schimbat după ce a fost emisă Iradeaua imperială din 1905 care asigura și folosirea limbii române și a dialectului aromânesc în biserică.

Cuvinte cheie: aromâni; români; biserică; Patriarhia de Constantinopol; Peninsula Balcanică; ortodoxie

Problemele vieții religioase ale românilor balcanici au fost legate de acțiunile Patriarhiei ecumenice de la Constantinopol, respectiv de respingerea în repetate rânduri a acțiunilor românești de către aceasta, mai ales la sfârșitul secolului al XIX-lea și în primele decenii ale secolului XX.

Românii au încercat să folosească limba română pentru nevoile religioase încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Filip Apostolescu scria, la 6 februarie 1873, din Ohrida, Ministrului Cultelor și al Instrucțiunii Publice că: „se simte nevoia de cărți bisericești fiindcă numai cu ce avem nu se poate face pe deplin serviciul în limba română”. (1)

Poziția Patriarhiei era destul de inconsecventă deoarece Patriarhia acordase dreptul bulgarilor de a avea un exarhat propriu și militase pentru grecii din Serbia să aibă dreptul la limbă națională în biserica lor de acolo.

Românii au cerut și ei dreptul la episcopat propriu încă din 1880, dar nu vor obține acest drept decât mult mai târziu, în 1894 și pentru scurtă vreme.

Încercarea românilor de a folosi limba română în biserici se va izbi de fiecare dată de refuzul categoric al clerului grec și al Patriarhiei din Constantinopol. Vor exista, în toată această perioadă, nenumărate agresțiuni la care vor fi supuși românii, mergând până la refuzul de a li se îngropa morții în cimitirele comunale, până la agresțiuni fizice directe sau asasinarea preoților români.

Începând cu anul 1892 românii au pornit o acțiune mai amplă pentru recunoașterea drepturilor lor bisericești. Ei au trimis la Constantinopol o delegație care să înmâneze sultanului o petiție prin care să li se acorde dreptul la un episcopat propriu. Numărul iscăliturilor puse pe petiția deputaților români din Albania, Epir și Macedonia care vor veni la Constantinopol pentru a cere numirea unui episcop român în Macedonia trecea de 5000. În șaptezeci de comune românești, consiliile comunale și primarii au pus pecetea primăriei în josul petițiilor. Consiliile comunale și primăriile reprezentau oficial, în fața autorităților turcești, toată populația acestor commune. (2) Delegația era formată printre alții din Haralambie Balamaci, Dimitrie Atanasescu și Apostol Mărgărit, iar petiția înaintată sultanului era un document programatic deosebit, sintetizând doleanțele aromânilor în problema religioasă:

„În calitatea noastră de împuterniciți ai poporațiilor valahe din Turcia îndrăznim să vă declarăm cu respect, Sire, sentimentele de fidelitate și recunoștință. Valahii sunt și vor fi întotdeauna gata să-și sacrifice și existența și averile pentru fericirea și prosperitatea Iubitului lor Stăpânitor și Padișah. Cu toate acestea, ca să fie cruțat de nedreptățile a căror victimă este, din partea Patriarhiei și a mitropoliților greci, poporul valah, întocmai ca și celelalte popoare din vastul imperiu al M.V. ar fi fericit să aibă un șef religios, valah de origine, pe care să îl aleagă și să-l desemneze dânsul, care să se bucure de toată încrederea guvernului otoman să fie supus fidel al M.V. Imperiale” (3) și care „să poarte numele de Mitropolit Primat și a cărui misiune să fie de a supraveghea și a conduce spiritual poporul aromânesc pe calea îndeplinirii datoriilor sacre față de Dumnezeu și Suveran”.

În 1893, Poarta a încercat să intervină în conflictul dintre Patriarhie și credincioșii români, invitându-i pe aceștia să meargă la patriarhie și să se înțeleagă în problema episcopului român. În urma acestei intervenții, românii au adresat marelui vizir o petiție, iar când au fost primiți, în ziua de

9 iulie 1893, a luat cuvântul Take Mărgărit, arătând că au cerut de nenumărate ori dreptul la limba română în biserică și tot de atâtea ori Patriarhia i-a refuzat, ceea ce contravine Tratatului de la Berlin, care proclamase libertatea de conștiință, prin urmare „interdicția Patriarhiei nu este nici dreaptă și nici legală”. (4)

În cele din urmă, românii au obținut dreptul de a avea un șef spiritual propriu. Cu foarte mare greutate a fost găsit un prelat în Peninsula Balcanică căruia să-i fie încredințată această funcție. Guvernul român ar fi dorit trimiterea unui episcop din țară, care ar fi devenit supus otoman, dar această propunere nu s-a realizat. (5) Printre candidații propuși din țară s-au numărat: preotul Simion Popescu, arhiepiscopul Meletie, arhiepiscopul Dosoftei.

La propunerea lui Apostol Mărgărit, încă din 1893 a fost luată în considerare candidatura lui Antim, atunci mitropolit al Ohridei și Prespei. De origine albanezo-română, Antim absolvise opt clase de seminar, fusese investit ca preot și arhiepiscop de către Patriarhia de la Constantinopol, având și cuvenitul berat al Înaltei Porți. În acea vreme el locuia la Crușova, așezare majoritar românească într-o zonă cu un număr însemnat de români, ceea ce ar fi putut ușor duce la realizarea dorințelor românești care urmăreau aspecte religioase și politice. (6)

În cele din urmă, Antim a fost ales în funcția de Mitropolit, a oficiat slujba conform celor prevăzute canonic în legătură cu rangul său. Patriarhia în 1896 nu voia să-l recunoască pe Antim și instiga populația împotriva lui (7), lipsindu-l și de Mitropolia Ohridei. (8)

În scurtul timp cât a îndeplinit această funcție, Antim a putut hirotonisi mai mulți preoți și la Bitolia a creat chiar și un cimitir aromân; Apostol Mărgărit fiind înmormântat acolo în 1903, piatra funerară păstrându-se și astăzi. (9)

Din păcate însă, acesta până la urmă nu s-a dovedit la înălțimea răspunderii pe care și-o asumase. În 1899 s-a reîntors sub jurisdicția constantinopolitană, abandonându-i pe români. (10)

După abandonul lui Antim, românii se văd iarăși fără un șef religios propriu. Cu toate acestea, urmărind obținerea recunoașterii individualității lor religioase își vor continua lupta pe lângă autoritățile otomane.

În 1900, la 6/19 septembrie, Al. Pădeanu, consulul de la Salonic, trimitea o scurtă dare de seamă asupra stării actuale a chestiunii culturale și solicita „Să se instituie o direcție generală serioasă, energetică și cu un program bine stabilit; să se sporească cât se poate de mult, chiar prin sacrificii, numărul preoților... ei sunt cei mai nimeriți agenți; ar fi bine pentru Bitolia să se cumpere un imobil sau două pentru școli și pentru a clădi în ele un paraclis”. (11)

După anul 1900 lucrurile au continuat la fel, cu persecuții, șicane și ostilități din partea Patriarhiei și a arhierilor greci. (12)

Toate demersurile Guvernului român pe lângă Patriarhie și pe lângă sultan în legătură cu problema Episcopatului românilor balcanici au eșuat după 1894.

În 1903, aproape întregul an, A. E. Lahovari, ministrul României la Constantinopol a dus tratative pentru înființarea Episcopatului dar fără nici un rezultat, deși Patriarhia recunoscuse într-un document oficial prezența românească în Balcani afirmând că „Macedonia nu este slavă, este mai curând o provincie elino-turco-vlahă”. (13)

În ianuarie 1905 s-a deschis la Bitolia paraclisul românesc, oficiindu-se în noaptea de 3 ianuarie 1905, pe la orele 1:30, o slujbă până la 4 dimineața, slujba fiind oficiată de un preot din Grebena. (14)

Față de deschiderea acestui Paraclis, mitropolitul Ioachim și-a manifestat dezaprobarea, ținând o cuvântare virulentă în biserica greacă.

În anul 1904 se puneau temeliele unei comunități românești la Salonic unde trăiau aproximativ 9000-10000 de români. (15) Serviciul religios a fost oficiat de preotul român Theodor. Ulterior, cu sprijinul statului român s-au mai format comunități în alte opt orașe: Corița, Târnova, Veria, Veleș, Usküb, Cumanova, Coceani, Monastir, Perlepe. (16)

În același an, într-un raport al lui Lazăr Duma, Inspectorul școlilor și bisericilor române din Turcia se menționa că existau „31 de comunități constituite în regulă și funcționând în deplină armonie”. (17) Dar tot în acest an, acțiunile Patriarhiei au fost foarte puternice.

Între 1904-1905 s-au înregistrat și numeroase atacuri ale bandelor de antarți greci împotriva românilor. (18)

În acest context sultanul a emis Iradeaua imperială, menționată deja, din 9/22 mai 1905 care asigură și folosirea limbii române în biserică.

Patriarhul Ioachim a protestat pe lângă marele vizir contra noului statut acordat românilor, iar în ședința Sfântului Sinod din 12 oct. 1905 a propus să fie anatemizați toți preoții și credincioșii „care îndrăznesc să se roage lui Dumnezeu în limba maternă”. (19)

Poziția Patriarhiei a dus la ruperea relațiilor diplomatice și comerciale cu România. (20)

Victoria revoluției Junilor Turci din 1908 și primii ani ce au urmat acesteia pareau a deschide perspective și pentru rezolvarea problemei religioase a românilor din Balcani. (21) Reîncepeau astfel, sub cele mai diverse forme acțiunile pentru organizarea unui Episcopat românesc, cu un regim legal recunoscut și garantat. (22)

Problema bisericească s-a dezbătut în cadrul Congreselor românești din 1909 și 1910. (23) De asemenea problema a stat în atenția aromânilor

aflați în Regat și care activau în cadrul Societății de Cultură Macedoromână, precum și în aceea a presei românești.

În Balcani s-a decis să se depună la Patriarhie un Memoriu în favoarea soluționării problemelor aromânilor.

Delegații români (printre care: N. Bendu din Crușova, D. Cicma din Turia, Gake Papa din Abela, D. Dadralescu din Veria, Iancu Nicola Ghiță din Giurmaia de Sus, Hristu Iambu din Salonic, Tasula Zega din Caterina, Victoria revoluției Junilor Turci din 1908 și primii ani ce au urmat acesteia părea a D. V. Ceanescu din Nevesca, I. Rizescu din Băiasa, N. Batzaria – senator, F. Mișa – deputat, N. Papahagi, director al Internatului Universitar din Constantinopol, Ștefan Ciumeti, inginer din Monastir) (24) au fost primiți de valiul Reșid Pașa care le-a promis tot sprijinul.

Un an mai târziu, pe 16/29 martie 1911, N. Batzaria l-a vizitat pe P. S. Patriarhul Ecumenic și i-a înmănat o notă în limba greacă. (25) În aceasta se cerea în numele aromânilor, printre altele:

„Românii nu doresc altceva decât să se bucure din partea Bisericii Mame de aceeași afecțiune și solitudine în nevoile lor spirituale, de care se bucură și toți ceilalți fii spirituali ai ei. Pentru a ajunge la acest scop, ei socotesc nimerit și solicită următoarele: (...) folosirea limbii române în exercitarea datoriilor creștinești, adică în săvârșirea slujbei, a ceremoniilor religioase și în general a oricărui act religios”, lucru care nu contravine „dogmelor și canoanelor ortodoxe de Răsărit”. Se mai cerea: „să se ridice caterisirea și afurisenia tuturor preoților care țin slujbe în românește în bisericile și paraclisurile românești; episcopii și mitropoliții să hirotonisească preoții și candidații propuși de poporul român și care urmează să slujească în biserici și paraclisuri în parohiile românești”.

Patriarhul Ioachim al III-lea a primit nota și a promis că o va supune dezbaterii în Sfântul Sinod și în Consiliul Mixt. Dar Sinodul a amânat luarea unei decizii, amânare care s-a dovedit a fi *sine die*.

Presa, a adoptat o atitudine negativă și agresivă vis-à-vis de aceste cereri ale românilor. (26)

Datorită acestei poziții, cu tot sprijinul din partea guvernului turc, acțiunea petiționară a românilor s-a soldat în final cu un eșec.

În 1911 în cadrul societății românești și-a făcut tot mai mult loc ideea ca românii credincioși să-și organizeze, prin inițiativă proprie, chiar printr-o ruptură cu Patriarhia, o biserică distinctă, românească, cu o ierarhie corespunzătoare. Societatea de Cultură Macedoromână trimetea în iulie 1911 o adresă către toate comunitățile românești din Peninsula Balcanică pentru a se întruni și a dezbate problema religioasă. (27)

Comunitățile au cerut în unanimitate: „Episcop independent! Biserică Națională! Despărțirea de Patriarhia Ecumenică!” (28)

Dacă în cazul celorlalți ortodocși din Balcani cedase (cazul bulgarilor și al sârbilor), în ceea ce privește pe români, Patriarhia a rămas intransigentă.

Politica „faptului împlinit”, crearea unui episcopat propriu chiar cu prețul unei rupturi a relațiilor cu Patriarhia Ecumenică nu s-a putut pune în aplicare, deși ideea episcopatului nu a fost abandonată nici în anii următori, respectiv în timpul războaielor balcanice.

Problema religioasă a românilor balcanici a figurat în documentele Conferinței de la Londra și a Congresului de Pace de la București (august 1913) dar ulterior actelor prin care și Serbia și Bulgaria și Grecia erau de acord și recunoșteau drepturile românilor balcanici de a avea școli și biserici în limba maternă nu li s-a mai dat nici o atenție. La rândul lor, statele balcanice au căutat mereu pretexte de a se sustrage intervențiilor amicale ale statului român și de a pune piedici bunului mers al cauzei aromânilor.

După izbucnirea primului război mondial, întreaga Macedonie fiind teatrul luptelor și răscolirilor războiului, criza chestiunii românești din Meglenia a fost închisă de către autoritățile grecești. Regiunea, căzând în zona de frontieră dintre Serbia și Bulgaria, populația românească – se spunea – ar fi alimentat tulburările din aceste părți. Multe din școlile și bisericile noastre din Grecia au rămas închise din cauza dificultăților de ordin economic, refacerea lor necesitând sume mari, altele s-au închis din cauza descreșterii populației aromâne din unele regiuni, în urma curentului de emigrare în România, curent determinat de condițiile economice care apăsau asupra vieții românilor din Grecia. (29)

Până la primul război mondial în vechea Macedonie existau 38 de biserici. După război situația bisericilor românești a avut o evoluție similară cu cea a școlilor românești de la sud de Dunăre.

În Albania din cele 10 biserici românești câte existau în anul 1912 mai funcționau numai 6 în anul 1941. În anul 1922 statul român aloca suma de 50000 de lei pentru repararea bisericii din Elbasan, ruinată în urma cutremurului din 1920 și 50000 de lei pentru construirea bisericii române din Corcea. De asemenea 26000 de lei erau alocați pentru procurarea a 3 costume de haine preoțești destinate preoților bisericilor române din Corcea, Elbasan și Grabova. (30)

În anul 1925 în bisericile românești din Albania oficiau următorii preoți: Cotta Balamace (Corcea), N. Popescu (Pleasa), H. Dumitrescu (Șipsca), P. Gugea (Nicea), C. Constantin (Grabova), N. Pecina și Ion Toda (Elbasan). (31) În memoriul din 8 iulie 1926 al Ministerului Afacerilor Străine se arăta că în bisericile românești din Albania se făcea slujbă în limba română numai în cele din Elbasan și Corcea și se obținuse un post de

diacon la Tirana. În celelalte , slujba se făcea alternativ în limbile română, albaneză și greacă. Ministrul Simion Mândrescu constata că în Tirana și Durazzo, în anul 1925, deși majoritatea ortodocșilor erau români, exceptând personalul legației Greciei, serviciul divin se făcea în limba greacă și o mică parte în limba albaneză, preoții și cântăreții fiind absolvenți ai școlilor grecești. Simion Mândrescu propunea într-un memoriu numirea unui episcop român pentru Albania, dar reușea numai inaugurarea bisericii române din Corcea, în 1925. (32)

În anul 1942 funcționau ca preoți români în Albania: Gh. Puia (Pleasa), Gh. Anastas (Nicea), D. Coconeș (Lunca), V. Nișcu (Grabova), V. Popa (Șipsca), Al. Bebi (Elbasan). (33)

În privința organizării bisericești în Bulgaria, înainte de primul război mondial, acolo unde existau comunități românești, serviciul divin era celebrat în limba română, de preoți români; ulterior parohiile românești au fost înglobate în cele bulgărești. Preoții români au fost îndepărtați, iar cei care au rămas au fost siliți să celebreze serviciul religios în limba bulgară, folosind cărți bisericești bulgărești. S-a ajuns ca în deceniul al patrulea al secolului al XX-lea, să se officieze în limba română doar la Sofia, Bregova și Giurmaia.

În Grecia, biserica românească era subordonată ierarhic bisericii ortodoxe grecești, preoții trebuind să fie cetățeni greci. Politica de obstrucționare a preoților care slujeau în bisericile comunităților române, în limba română, a continuat și după primul război mondial. Lăcașurile de cult românești, construite de comunitățile locale, de multe ori cu sprijinul financiar al statului român, fie au fost distruse în timpul războiului, fie au fost preluate de autoritățile grecești.

Astfel la Oșani înainte de anul 1912, comunitatea română deținea o biserică, mănăstirea Sf. Apostoli și un paraclis, dar în anul 1925 se mai servea doar de paraclis. La Lunguța, unde între anii 1913–1916 se servea de biserică, alternativ, grecii și românii, biserica a fost preluată de greci, iar la Cupa mitropolitul grec a interzis intrarea în biserică a preotului român „...fiindcă a avut îndrăzneala să cânte în ziua Învierii Evanghelia în românește”. (34) La Liumnița biserica a fost distrusă în timpul războiului, iar în munții Pind în comunele românești au fost instalați preoți greci: „Bisericile au fost luate de greci, în unele slujește preotul grec iar altele au fost închise. (35)

Cu toate acestea, în perioada interbelică au continuat să funcționeze în Grecia 11 biserici românești, iar statul român a continuat să plătească indemnizațiile personalului clerical.

În Iugoslavia, în domeniul bisericesc a fost dusă aceeași politică ca și în domeniul școlar. În anul 1919 autoritățile sârbești au permis redeschiderea

bisericilor române din Bitolia, Crușova, Gopeși și Moloviște, dar motivându-se lipsa preoților, s-a deschis în fapt numai biserica din Bitolia, la 8 noiembrie 1919. (36) Într-o petiție adresată ambasadei României la Belgrad, preotul Teodor Constantin de la această biserică arăta că în ziua de 16 ianuarie 1921 a fost invitat la Protoerie, unde i s-a cerut să predea cheile și tot ce aparținea acestei biserici, pe motiv că „...legea nu îngăduie supușilor străini ca să funcționeze servind interesele supușilor sârbi”. Preotul a refuzat, sub pretext că biserica aparține statului român. (37)

În noiembrie 1938, autoritățile ecleziastice din Bitolia reiau ofensiva împotriva bisericii române din acest oraș. Preotul Gh. Cosmescu a fost somat să predea cheile bisericii. Cum acesta s-a îmbolnăvit, biserica a fost închisă, iar cheile au fost păstrate la consulat. Preotul Cosmescu a cerut autorităților locale să se adreseze consulatului, deoarece biserica era proprietatea statului român. (38) La 30 decembrie 1938, consulul Simion Berberi anunța consulatului României din Skoplje decesul și înmormântarea protoiereului Teodor Constantin. Încercările statului român de a păstra cel puțin biserica și cimitirul român din Bitolia au eșuat. Biserica română din Bitolia a fost declarată biserică sârbă la 12 noiembrie 1939, când s-a oficiat prima slujbă în limba sârbă. Cimitirul a fost și el luat, iar preotului Cosmescu i s-a interzis să slujească în paraclis începând cu ziua de 4 noiembrie.

Într-un raport din septembrie 1940, consulul României la Skoplje, Emil Oprișanu, referindu-se la confiscarea bisericilor românești remarcă: „...icoanele cu inscripțiile în limba română au mai rămas în câteva biserici, tristă mărturie a unui trecut când românii se puteau ruga în limba lor...Cimitirul ne-a fost luat cu forța și acum este de așteptat ca sârbizarea să se întindă și asupra morților: placa cu inscripția română de la intrare a fost smulșă din prima zi și în curând pietrele de pe morminte, pe care stau săpate în românește suferințele îndurate de atâția martiri ai cauzei noastre vor fi și ele sfărâmate sau șterse de dălțile sârbești”. (39)

Pentru reglementarea vieții religioase a românilor din Banatul iugoslav și a sârbilor din Banatul românesc a fost formată o comisie mixtă, s-au purtat tratative timp de 12 ani și abia la 2 iulie 1934 a fost semnată la Belgrad Convenția relativă la regimul bisericilor ortodoxe române și sârbe din această zonă. Parlamentul României a ratificat convenția în iunie 1935. Iugoslavia însă nu a ratificat-o. Au funcționat însă în Banatul sârbesc 53 de parohii ortodoxe române, 45 sufragane Episcopiei Caransebeșului și 8 Episcopiei Aradului, pentru 67896 de români, pentru care statul român plătea anual 2976000 lei. (40)

Viața religioasă a românilor balcanici, după cum este cunoscut, nu este reglementată în prezent, decât parțial: biserica românească din Korcea

(Albania) ridicată cu banii Statului roman (2 miliarde de lei) după anii 1990; în prezent, neterminată dar putându-se efectua serviciile religioase în cadrul ei, biserica românească de la Sofia.

Referințe bibliografice

- (1) *Arhivele Naționale Istorice Centrale, (A.N.I.C.) fond Ministerul Instrucțiunii Publice*, dosar 2360/1873, f. 9; DIAMANDI AMINCEANUL, V. *Românii din Peninsula Balcanică, București, 1938*, pp. 123–124.; vezi și *Școli și biserici românești din Peninsula Balcanică. Documente (1864–1948)*. Adunarea și selecționarea documentelor, introducerea, bibliografia și indicii de Adina Berciu-Drăghicescu, Maria Petre, vol. I. București: Editura Universității din București, 2004, passim.; vol. II (1918–1953), 2006, passim.
- (2) A.M.A.E., (Arhivele Ministerului Afacerilor Externe) fond Constantinopol, vol. 216 (1890–1896) – este un document nedatat și nesemnat.
- (3) *Apud ZBUCHEA, Gheorghe. O istorie a românilor din Peninsula Balcanică. Secolul XVIII–XX. București, 1999*, pp. 134–135; ANIC., *fond Ministerul Instrucțiunii Publice*, dosar 2360/1873, f. 9; DIAMANDI AMINCEANUL, V. *Românii din Peninsula Balcanică. București, 1938*, pp. 123–124.
- (4) A.N.I.C., fond Ministerul Instrucțiunii Publice, vol. 476.b/1893, p. 17.
- (5) A.M.A.E., fond Constantinopol, vol. 226 (1867–1893), nepaginat.
- (6) ZBUCHEA, Gheorghe. *Op. cit.*, p. 136.
- (7) A.M.A.E., fond Problema 15, vol. 25, f. 155.
- (8) *Episcopatul românilor macedoneni*. București, 1897, p. 50.
- (9) CÂNDROVEANU, Hristu. *Aromânii ieri și azi*. Craiova, 1999, p. 142.
- (10) ZBUCHEA, Gheorghe. *Op. cit.*, p. 139.
- (11) A.M.A.E., fond Constantinopol, vol. 226 (1899–1900), nepaginat.
- (12) *Ibidem*, vol. 227 (1901–1905), nepaginat – raportul din 17 martie 1904; *Ibidem*, vol. 176 (1905–1906) nepaginat – Incidentele religioase au culminat în 18 aprilie 1905 la biserica din Băiasa, unde s-au încăierat românii cu românii filogreci care s-au opus citirii *Apostolului* în românește.
- (13) *Ibidem*, vol. 219, nepaginat, passim
- (14) *Ibidem*, vol. 177, nepaginat, passim
- (15) *Ibidem*, vol. 178 – Raportul întocmit de Lazăr Duma, Inspector al școlilor și bisericilor române din Turcia, nr. 253/1904 și adresat ministrului Lahovary. Arhiepiscopul grec a prezentat autorităților un takir „protestând de îndrăzneala preotului de a face această operațiune” și cerând autorităților locale să ia măsurile convenite pentru ca preotul român să fie pedepsit „de această nesupunere”.
- (16) DIAMANDI AMINCEANUL, V. *Op. cit.*, p. 132.
- (17) *Ibidem*.
- (18) *Ibidem*.
- (19) ZBUCHEA, Gheorghe. *Op. cit.*, p. 139.
- (20) DIAMANDI AMINCEANUL, V. *Op. cit.*, p. 138.
- (21) BERCIU-DRĂGHICESCU, Adina. *Românii din Balcani. Cultură și spiritualitate – sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea*. București: Editura Globus, 1996, p. 27.

- (22) ZBUCHEA, Gheorghe. *Op. cit.*, p. 141.
- (23) *Ibidem*, p. 143.
- (24) A.M.A.E., fond 71, vol. 3, f. 29.
- (25) *Ibidem*, f. 67–70.
- (26) A.M.A.E., fond 71, f. 115; f. 195; 197; 198.
- (27) ZBUCHEA, Gheorghe. *Op. cit.*, p. 147.
- (28) *Ibidem*, p. 149.
- (29) A.M.A.E., fond Problema 15, vol. 91, *passim*.
- (30) A.N.I.C., fond Ministerul Instrucțiunii Publice, dosar 768/1922, f. 61–63.
- (31) *Ibidem*, dosar 751/1925, f. 56.
- (32) *Ibidem*, dosar 712/1926, f. 158.
- (33) *Ibidem*, dosar 2454/1943, f. 29, 31.
- (34) *Ibidem*, dosar 741/1925, f. 205–206
- (35) *Ibidem*, dosar 712/1926, f. 71.
- (36) *Ibidem*, dosar 326/1921, f. 17.
- (37) *Ibidem*, dosar 325/1921, f. 67.
- (38) *Ibidem*, dosar 1312/1939, f. 35.
- (39) *Ibidem*, dosar 206/1940, f. 19, 25.
- (40) *Ibidem*, dosar 391/1941, f. 32.